

مقاله پژوهشی

# ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ ایرانی

## (مطالعه موردی: میراث جهانی باغ اکبریّه)\*

سامان فرزین\*\*

استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران.

سیدمحمد رضا خلیل‌نژاد

استادیار، گروه صنایع‌دستی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران.

سعیده مرادزاده میرزایی

دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران.

علی زارعی

استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۱۵

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۹/۰۷/۰۱

**چکیده** | باغ ایرانی عملکردهای متنوعی داشته و علاوه بر عملکرد اصلی، عملکردهای ثانویه و کارکردهای چندجانبه منظر مورد توجه سازندگان و صاحبان باغ بوده است. به‌رغم موقعیت راهبردی بیرجند در شرق ایران و حضور سفرا و نمایندگان دول روس و انگلیس و محدودیت امکانات تفریحی شهری، حکمرانان منطقه در دوره قاجار و پهلوی را بر آن داشت تا علاوه بر ایجاد و ساخت باغ‌های ایرانی برای برگزاری مراسم و مناسبات سیاسی و نمایش قدرت، به نیازهای تفریحی، تولیدی، اقتصادی و فرهنگی محلی نیز پاسخ دهند. فائق آمدن بر کمبود منابع آبی، راهی جز خلق فضاهای سبز چندعملکردی و زون‌بندی باغ ایرانی به‌جای نگذاشت. لذا، باغ اکبریّه به عنوان شاخص‌ترین باغ ایرانی شرق ایران برای مطالعه چگونگی و ویژگی‌های منظر چندعملکردی (کشاورزی، تفریحی، سکونتی، حکومتی و اقتصادی) انتخاب شد. براین‌اساس، پرسش اصلی تحقیق عبارت است از اینکه آیا باغ اکبریّه به عنوان نمونه باغ ایرانی شاخص در شرق ایران، دارای منظر چندعملکردی است؟ ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ اکبریّه چیست و در کدام دسته از انواع منظر چندعملکردی طبقه‌بندی می‌شود؟ مقاله حاضر در پی آن است که ضمن بررسی و کنکاش در برنامه‌ریزی فضایی و طراحی منظر باغ اکبریّه، علاوه بر کشف عملکردهای متعدد این باغ، چندعملکردی بودن آن را بررسی کرده و نوع منظر چندعملکردی آن را شناسایی نماید. این پژوهش از نظر هدف، در زمره تحقیقات بنیادی و از نظر ماهیت و روش، در زمره تحقیقات تاریخی و توصیفی به‌شمار می‌آید. پژوهش پیش‌رو با بهره‌گیری از روش‌های موردپژوهی، کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی، مستندنگاری تاریخی و انجام مصاحبه با کارشناسان و همچنین برگزاری جلسه همفکری و گفتگوی تخصصی در زمستان ۱۳۹۸ انجام شد. نتایج نشان می‌دهد در بستر تاریخی و براساس تحلیل‌های علمی موجود، باغ اکبریّه واجد ویژگی‌های منظر چندعملکردی است. همچنین، از میان سه الگوی اصلی منظر چندعملکردی (موزاییکی، وزن‌دار و بنیادین) باغ اکبریّه دارای الگوی منظر چندعملکردی وزن‌دار (تلفیق چند عملکرد متجانس در یک فضای واحد) است.

**واژگان کلیدی** | باغ ایرانی، میراث جهانی باغ اکبریّه، منظر چندعملکردی، بیرجند.

شده است، اما یکی از جنبه‌های باغ ایرانی که در عین اهمیت، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته، چگونگی ادغام عملکردهای مختلف در نظام طراحی باغ است. در حالی

**مقدمه** | تا به امروز مطالعات زیادی بر روی باغ ایرانی انجام

\*\* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۰۹۸۷۷۳۷@Farzin@birjand.ac.ir

مطالعات قبلی (Brenken, Rode & Von Haaren, 2005; Brandt & Vejre, 2004) منظر چندعملکردی دارای انواع متفاوتی است، باغ ایرانی از این نظر نیازمند بررسی است که با کدام نوع از انواع منظر چندعملکردی مطابقت دارد. همچنین انجام مطالعه موردی و بررسی شواهد میدانی روی یک باغ ایرانی شاخص می‌تواند ما را به درک بهتری از چندعملکردی بودن باغ ایرانی برساند. تحقیق حاضر با انتخاب باغ اکبریه به عنوان منظر فرهنگی میراث جهانی و شاخص‌ترین باغ ایرانی منطقه شرق ایران، در پی پاسخ به این پرسش‌ها شکل گرفته است:

۱. آیا باغ اکبریه به عنوان نمونه شاخص باغ ایرانی، دارای منظر چندعملکردی است؟
۲. ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ اکبریه چیست؟
۳. منظر چندعملکردی باغ تاریخی اکبریه از چه نوعی است؟

### روش تحقیق

رویکرد این پژوهش از لحاظ هدف، از جمله تحقیقات بنیادی و از نظر ماهیت، در زمره تحقیقات تاریخی-توصیفی قرار می‌گیرد. روش‌های گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای، میدانی و مستندنگاری تاریخی است. همچنین روش موردپژوهی (مطالعه موردی) نیز مورد توجه محققان بوده است. داده‌های پایه پژوهش از منابع کتابخانه‌ای و مصاحبه با مدیران و کارشناسان باغ تاریخی اکبریه و میراث فرهنگی بیرجند جمع‌آوری شده و مطالعات میدانی توسط نگارندگان در زمستان ۱۳۹۸ انجام گرفته است. با استفاده از تحلیل کیفی در روش‌شناسی مطالعات مسئله‌محور به منظور ارزیابی باغ تاریخی، در این تحقیق ویژگی‌های فیزیکی موجود در باغ اکبریه بررسی شد تا ویژگی‌های منظر چندعملکردی آن تعیین شود. استفاده از عکس‌های تاریخی، نقشه‌ها و نقشه‌سازی در سایت، تحلیل ساختار و عملکردهای چندگانه باغ در طول زمان را امکان‌پذیر کرد. همچنین یافته‌های مستخرج از مطالعات میدانی با یافته‌های نوین علمی مقایسه شد تا نوع منظر چندعملکردی باغ تعیین شود. برای این منظور و پس از انجام مطالعات میدانی و کشف یافته‌های پایه، از روش تعاملی برای ارزیابی اطلاعات کیفی استفاده شد. بدین ترتیب که در بهمن ماه ۱۳۹۸، گروهی متشکل از کارشناسان حوزه باغ‌های تاریخی خراسان جنوبی با حضور ۱۰ نفر تشکیل و جریان بحث گروه در راستای موضوع مورد نظر به صورت تعاملی هدایت شد تا کارشناسان و مدیران باغ‌های تاریخی در منطقه مورد مطالعه، مشخصاً درباره ابعاد منظر چندعملکردی در باغ اکبریه و انتخاب نوع آن بحث و تبادل نظر کنند تا نتیجه همفکری گروهی در نهایت توسط محققین جهت پاسخ به سؤالات تحقیق سازماندهی شود. علاوه بر همفکری گروهی، سه مصاحبه نامنظم (باز) نیز با مدیر باغ‌های تاریخی خراسان

باغسازان سنتی با هدف طراحی و ساخت فضایی چندمنظوره باغ را طراحی کرده‌اند، که این رویکرد امروزه تحت عنوان منظر چندعملکردی<sup>۱</sup> مورد توجه قرار گرفته است. منظر چندعملکردی مفهومی میان‌رشته‌ای (معماری منظر و بوم‌شناسی منظر) است که بر طبق آن، با ادغام و یکپارچه‌سازی کاربری‌های مختلف در یک مکان، خواص و ابعاد تولیدی منظر به دلیل تلفیق پدیده‌های چندکاربردی ارتقا خواهد یافت (Bomans, Steenberghen, Dewaelheyns, Leinfelder & Gulinck, 2010). یکی از تعاریف منظر چندعملکردی، منظری است که به‌طور بالقوه یا بالفعل، طیف متنوعی از خدمات ملموس و ناملموس جهت تأمین نیازهای چندگانه اجتماعی را تأمین کند (Riechers, Barkmann & Tscharrntke, 2016). این خدمات و محصولات چندگانه، در قالب چهار دسته عملکرد تولیدی، تنظیمی، زیستگاهی و فرهنگی قابل تقسیم‌بندی هستند. منظور از خدمات تأمینی (تولیدی)، تولیدات عینی و ملموس حاصل از فعالیت‌های تولیدی (مانند کشاورزی و باغداری) است. خدمات فرهنگی منظر شامل گردشگری، سلامتی و رفاه اجتماعی، جنبه ناملموس دارند. خدمات تنظیمی یعنی تأثیراتی که منظر بر تنظیم شرایط محیطی و حفظ حاصلخیزی خاک و حفظ آب دارد و مراد از خدمات زیستگاهی نیز، فوایدی است که منظر برای حفاظت از محیط زیست و گونه‌های حیات وحش دارد (Meerow & Newell, 2017). لذا در منظر چندعملکردی، زمین قادر به ارائه و تأمین بیش از یک عملکرد و درعین حال برآورده کردن چندین نیاز مختلف اما متجانس است.

موضوع باغ ایرانی به عنوان پدیده چندلایه فرهنگی، تاریخی و کالبدی (شاهچراغی، ۱۳۹۲، ۴۱)، که نیازهای جسمانی، روانی، کاربردی و اقتصادی را تأمین می‌کرده (فلامکی، ۱۳۸۶)، تاکنون از جهات بسیاری مورد مطالعه قرار گرفته که می‌تواند به ما در شناخت پدیده‌های چندلایه آن کمک کند. اما تاکنون به موضوع منظر چندعملکردی در باغ ایرانی کمتر پرداخته شده است. علت انتخاب باغ ایرانی آن بود که از نظر شواهد منظر تاریخی، باغ‌های دوره اسلامی، نمونه تاریخی و سنتی منظر چندعملکردی هستند که هنوز در برخی باغ‌های ایرانی این ویژگی قابل مشاهده بوده و ارزش بررسی عمیق‌تر دارد. همچنین طبق بررسی سایر محققان، شواهد تاریخی (مکتوبات و مشهودات عینی) حاکی از وجود دو نوع نظام منظرسازی زینتی و منظر کشاورزی در یک واحد مکانی به نام باغ ایرانی است. به عنوان مثال قاری‌پور (Gharipour, 2011) با بررسی مکتوبات تاریخی معتقد است باغ‌های ایرانی در دوره سلجوقی، غزنوی و تیموری به‌طور همزمان برای اردوگاه، زیارت، امور اداری و حتی نظامی مورد استفاده بوده و لذا وی به صراحت باغ ایرانی را منظری چندعملکردی می‌داند. اما از آنجا که طبق

میراث جهانی یونسکو از دیدگاه منظر چندعملکردی بررسی نشده و نوع منظر چندعملکردی باغ ایرانی با یافته‌های نوین حوزه معماری منظر و بوم‌شناسی منظر تطبیق نیافته است.

## مبانی نظری

### • مفهوم منظر چندعملکردی

طبق مفهوم منظر چندعملکردی، منظر می‌تواند برای مقاصد متنوع، اما متجانس طراحی شده (Dubbeling, 2011) تا انواع مختلفی از محصولات ملموس و غیرملموس برای تأمین نیازهای اجتماعی فراهم شود (Barkmann, Helming, Müller & Wiggering, 2004). هرچند امروزه برخی محققین مانند فارمر و همکاران (Farmer, Chancellor, Robinson, West & Weddell, 2014) معتقد هستند یکی از مهم‌ترین فضاها برای توزیع محصولات غذایی محلی، پارک‌هاست، اما شواهدی وجود دارد که مثلاً باغ‌های اطراف سمرقند به عنوان بازار فروش مواد غذایی و میوه واجد خدمات کشاورزی بود و سکوهایی خاصی داشت که در آن محصولات باغی به فروش می‌رسید (Gharipour, 2011). از طرف دیگر اگر طبق رویکرد منظر مشارکتی<sup>۲</sup>، مدیران و سیاستگذاران شهری در ایران بخواهند از شهروندان برای مشارکت در مدیریت و نگهداری فضاهای سبز عمومی دعوت کنند، شاید بهترین مکان برای سنجش میزان مشارکت در راستای تمرکززدایی از مدیریت منظر، باغ ایرانی باشد؛ زیرا حتی در اروپا آن گونه‌هایی از فضای سبز تحت مشارکت مردمی اداره می‌شوند که دارای ویژگی چندعملکردی هستند (Colding & Barthel, 2013)، یعنی منظری مشتمل بر خدمات تأمینی<sup>۳</sup> (تولیدی)، فرهنگی<sup>۴</sup>، تنظیمی<sup>۵</sup> و زیستگاهی<sup>۶</sup> (Holt, Mears, Maltby & Warren, 2015). بسیاری از خدمات بوم‌شناختی مذکور در ادبیات تحقیق، در مورد باغ ایرانی و خدمات چندجانبه آن به جامعه شهروندی و روستایی وجود داشته است. بیشتر باغ‌های رسمی، دارای درختکاری متمرکز و کشاورزی بوده که با سرمایه‌گذاری مالک و اشتغال جامعه محلی در بخش کشاورزی باغ، نمونه سنتی خدمات تأمینی است. از دیدگاه خدمات فرهنگی نیز بسیاری از باغ‌ها، اعم از خصوصی یا عمومی (مانند فین و هزار جریب) مقصد گردشگری و تفریح شهروندان (خواص و عوام) بوده است. لذا با بررسی خدمات بوم‌شناختی باغ ایرانی در زمان حال نیز می‌توان نقاط ضعف و قوت شیوه حفاظت و مدیریت باغ‌ها را مورد بحث و بررسی قرار داد. در نظر بگیرید باغی که در گذشته مالک خصوصی آن با مراقبت مداوم در پی حفظ ظرفیت تولیدی و رونق کشاورزی در باغ بود، امروزه و در پی تغییر ماهوی باغ، از منظر چندعملکردی به باغی صرفاً تزیینی و گردشگاهی تبدیل شده و ظرفیت تولیدی آن از دست رفته است. همچنین حذف و نابودی گیاهان تاریخی در باغ ایرانی

جنوبی و مدیر مجموعه میراث جهانی باغ اکبری و دو تن از کارشناسان این حوزه جهت بررسی ابعاد دیگری از مسأله مورد تحقیق انجام شد.

## پیشینه پژوهش

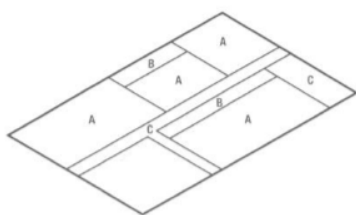
تا به امروز مطالعات زیادی بر روی باغ ایرانی صورت گرفته، اما شناخت منظر چندعملکردی باغ مغفول مانده است. مطالعات خلیل‌نژاد و توبیاس (۱۳۹۵) نشان می‌دهد باغ ایرانی یک فضای چندمنظوره است که عناصر و نظام گیاهی آن فراتر از ارائه زیبایی یا تأمین مواد غذایی، دارای ابعاد و کارکردهای چندجانبه است. باغ‌ها همیشه به عنوان املاکی ارزشمند، دارای کارکردهای دو یا چندجانبه بودند، زیرا بیشتر باغ‌ها علاوه بر کارکردهای تفریحی، از محل فروش محصولات کشاورزی، درآمد داشتند (Gharipour, 2011, 139). «راگلس» معتقد است باغ‌های نامنظم و باغ‌های رسمی، صرفاً مکانی برای لذت‌بردن و تفریح نبوده و لذا هر دو نوع باغ، میوه‌های خوراکی داشتند که برداشت می‌شده تا به عنوان حق‌الزحمه به کارکنان باغ بخشیده شود یا در قالب هدیه‌ای به ملازمان و وابستگان ارباب اعطا شود. از دیدگاه او، وجود درختان میوه و کشاورزی و باغبانی منفعت‌گرا در تلفیق با منظرسازی زینتی را می‌توان نشانه‌ای از اصل منظر چندعملکردی در باغ‌های تاریخی دانست؛ زیرا باغ دست‌کم دارای دو عملکرد اصلی بود؛ تولید میوه و سبزیجات و مکانی برای تفریح. از این رو میرک سیدغیاث (معمار منظر حاکم تیموری) بر هر سه حوزه علمی معماری، کشاورزی و آبیاری مسلط بود و لذا در مقامی بود که در طراحی باغ، به ملاحظات زیبایی‌شناختی و بهره‌وری اقتصادی و کشاورزی باغ‌ها به یک اندازه اهمیت می‌داد (راگلس، ۱۳۹۸، ۱۱۸). در خصوص مطالعات باغ‌های بیرجند، اعتضادی و بیبا (۱۳۹۶) انواع محوطه‌های باز در باغ‌های تاریخی بیرجند را به پنج گروه تقسیم کرده و معتقد هستند تنوع فضاهای باغ نسبت منطقی با تنوع عملکردها در باغ داشته است. خلیل‌نژاد و توبیاس (۱۳۹۵) نیز با بررسی ویژگی‌های منظر متمرکز در باغ ایرانی، ابعاد چندعملکردی بودن منظر متمرکز را بررسی کرده‌اند. خلیل‌نژاد و بیدختی (۱۳۹۸) همچنین در بررسی علل محدودیت دسترسی فیزیکی به منظر متمرکز به عنوان بخش تولیدی باغ‌ها، به موضوع منظر چندعملکردی باغ ایرانی اشاره کرده و دلایل کنترل دسترسی به میوه‌های باغ‌های حکومتی منطقه بیرجند را در گروی کارکرد اصلی باغ (سکونت-حکومتی) می‌دانند. به نحوی که دسترسی به منظر متمرکز در باغ‌های سکونت بسیار راحت‌تر و سریع‌تر از باغ‌های حکومتی بوده و لذا وقوع عملکردهای متنوع در باغ می‌توانسته بر روی جزئیات و کلیات طراحی منظر باغ تأثیرگذار بوده باشد. با این وجود هنوز به‌طور مشخص هیچ‌یک از باغ‌های ایرانی

اصلی و فرعی اختصاص یافته، اما فعالیت عملکردها و خدمات آنها از نظر زمانی تفکیک شده است. لذا منظر در طول روز، ماه و یا سال می‌تواند عملکردها و خدمات مختلفی بروز دهد. در گونه سوم منظر چندعملکردی، موسوم به چندعملکردی بنیادی<sup>۱</sup>، همه کاربری‌ها هم از نظر مکانی و هم از نظر زمانی، به‌طور یک‌جا در یک واحد مکانی بروز و ظهور می‌یابند. نمونه مجسم منظر چندعملکردی در اروپا، پارک منظرهای کشاورزی است که به‌طور هم‌زمان خدمات تولیدی منظر، در تلفیق با خدمات تفریحی و حفظ زیستگاه حیات وحش شکل گرفته است (Timpe, Cieszewska, Supuka & Toth, 2016). هر چند در نگاه اول شاید نوع منظر چندعملکردی در باغ ایرانی از نوع موزاییکی شناخته شود، زیرا فضای باغ حاصل ترکیب هندسی و منظم فضاها با باز و بسته در کنار یکدیگر است و گویا کاربری‌های تک‌عملکردی گوناگون در فضای باغ از هم تفکیک شده‌اند؛ اما بدون بررسی میدانی و مطالعه شواهد تاریخی و باستان‌شناسی منظر نمی‌توان به راحتی در این زمینه نظر داد. از این‌رو نگارندگان با انتخاب باغ اکبری به عنوان شاخص‌ترین باغ واقع در شرق ایران (به دلیل ثبت آن در میراث جهانی

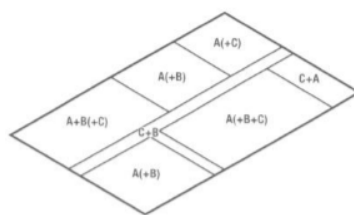
به عنوان وارثه‌های ارزشمند گیاهی و ذخایر ژنتیکی کشور، می‌تواند نشان‌دهنده افت خدمات زیستگاهی باغ باشد. لذا توجه به ویژگی‌های منظر چندعملکردی و خدمات بوم‌شناختی فضاها سبز سنتی و باغ‌های تاریخی، علاوه بر آسیب‌شناسی شیوه حفاظت و بهره‌برداری، می‌تواند الگوی بومی طراحی فضای سبز چندعملکردی را نیز معرفی کند.

### • انواع منظر چندعملکردی

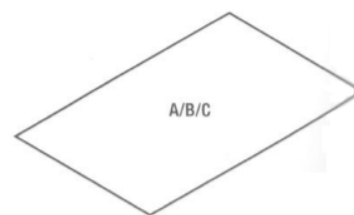
دو گروه از محققین اروپایی روی اقسام منظر چندعملکردی تحقیق کرده‌اند که حاصل کار هر دو گروه معرفی سه نوع تیپولوژی فضایی چندعملکردی است (Brandt & Vejre, 2004; Brenken et al., 2005). در گونه اول که الگوی موزاییکی<sup>۲</sup> نام دارد، فضای چندعملکردی حاصل ترکیب فضایی کاربری‌های تک‌عملکردی گوناگون در کنار یکدیگر است که از نظر فیزیکی از یکدیگر تفکیک شده‌اند (تصاویر ۱ و ۲). گونه دوم، منظر چندعملکردی موسوم به چندعملکردی وزن‌دار<sup>۳</sup>، حاصل ترکیب یک یا دو کاربری اصلی و چند کاربری فرعی در یک واحد مکانی است. برخلاف الگوی موزاییکی که هر واحد مکانی فقط به یک کاربری اختصاص می‌یابد، در الگوی وزن‌دار، هر واحد مکانی به چند عملکرد



نوع ۱: چندعملکردی موزاییکی (تفکیک فضایی فعالیت‌های متضاد از یکدیگر)

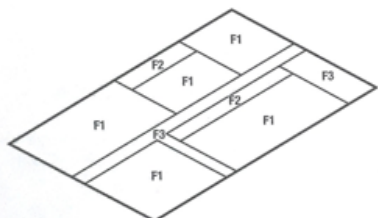


نوع ۲: چندعملکردی وزن‌دار (تلفیق چند عملکرد همخوان در یک فضا)



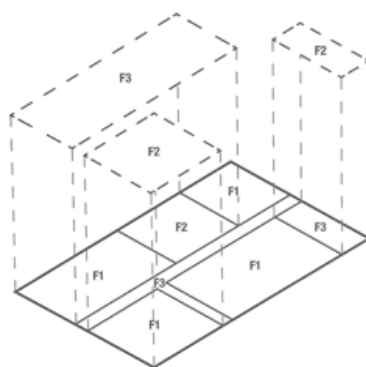
نوع ۳: چندعملکردی بنیادین (تلفیق تمام فعالیت‌ها در یک مکان)

تصویر ۱. انواع منظر چندعملکردی در مقیاس محلی. مأخذ: Brenken et al., 2005 به نقل از Timpe et al., 2016, 128



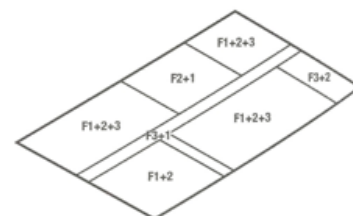
نوع ۱: تفکیک فضایی عملکردها

منظر چندعملکردی به مثابه ترکیب فضایی از واحدهای زمین با عملکردهای مختلف



نوع ۲: تفکیک زمانی عملکردها

منظر چندعملکردی به مثابه عملکردهای مختلف در یک واحد زمین، اما تفکیک عملکردها از نظر زمانی



نوع ۳: تلفیق فضایی و زمانی عملکردها

منظر چندعملکردی به مثابه هم تلفیق فضایی و هم تلفیق زمانی عملکردها

تصویر ۲. انواع منظر چندعملکردی در سطوح فضایی و زمانی. مأخذ: Brandt & Vejre, 2004 به نقل از Timpe et al., 2016, 128



تولیدی، حتی باغ‌های تشریفاتی-مسکونی نیز واجد منظر خوراکی بودند. اگرچه مواد غذایی فسادناپذیر مانند ادویه و چای می‌توانست از هند وارد و از طریق بنادر جنوبی ایران و زاهدان به بیرجند منتقل شود (ناصر، ۱۳۹۵)، اما محصولات غذایی تازه مانند میوه و سبزیجات در آن زمان قابل انتقال نبود. بنابراین به منظور مصارف محلی و پذیرایی از مهمانان، درختان و گیاهان مثمر متنوعی در باغ‌های بیرجند کاشته می‌شد. از این رو باغ‌های قلمروی قهستان باید به عنوان فضای سبز چندمنظوره برای انجام امور دیوانی، تفریحی و کشاورزی معرفی شوند.

#### • باغ اکبریه

مهمترین باغ تاریخی در شرق ایران، باغ اکبریه است (تصویر ۳) که در سال ۲۰۱۱ در فهرست میراث جهانی یونسکو به عنوان باغ ایرانی به ثبت رسید. بخشی از ابنیه باغ متعلق به دوره زندیه، اما بخش اصلی این باغ قاجاری است که به عنوان باغی سکونتی-کشاورزی، توسط حشمت‌الملک اول که توسط ناصرالدین شاه به عنوان حکمران رسمی سیستان منصوب شده بود، تأسیس شد (Mojtahed-Zadeh, 1993). اما در زمان شوکت‌الملک (فرماندار رسمی قهستان و سیستان) در اواخر قاجار، باغ اکبریه علاوه بر کارکرد سکونتی و کشاورزی، به عنوان



تصویر ۳. عکس هوایی باغ اکبریه در دوره پهلوی اول، همجوار با منظر کشاورزی در ضلع شمالی و روستای اکبریه در ضلع جنوبی باغ. مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه.

یونسکو) سعی کردند تا اولاً وجود ویژگی چندعملکردی بودن منظر را در این باغ اثبات کرده و ثانیاً نوع منظر چندعملکردی آن را شناسایی کنند.

#### • منظر چندعملکردی در باغ‌های تاریخی بیرجند

بیرجند شهری در شرق ایران که با وجود خشکی و فاصله از پایتخت، زمینه شکل‌گیری و تکامل باغ‌های ایرانی در دوره قاجار و پهلوی را فراهم کرده است. با توجه به موقعیت استراتژیک در مرز شرقی ایران، بیرجند نقش مهمی در هر دو جنگ جهانی ایفا کرده (Dickson, 1924, 37; Wright, 1977, 173) و لذا انگلیسی‌ها کنسولگری خود را در سال ۱۹۰۹ (Wright, 1977, 87) و به دنبال آن روسیه (Mojtahed-Zadeh, 2004) در این شهر افتتاح کردند. به ناچار حاکمان منطقه قهستان (خراسان جنوبی و سیستان امروز) با دفاتر دولت‌های روسیه و انگلیس در تعامل بوده و با اطاعت از دولت مرکزی ایران درصدد محافظت از تمامیت ارضی و یکپارچگی مرزهای شرقی ایران بودند. سیاستمدار و حکمران برجسته این منطقه، محمد ابراهیم خان علم، ملقب به شوکت‌الملک بود. به دلیل حضور نمایندگان کنسولی روسیه و انگلیس و همچنین روحیه فکری حاکمان محلی، برنامه‌های سرگرمی مانند کارناوال شادی، گاردن پارتنی، مسابقات ورزشی (مانند تنیس، چوگان، ژیمناستیک، فوتبال، مسابقات اسب سواری) و همچنین بازی‌های تفریحی مانند شطرنج و اجرای نمایش‌های حماسی و برنامه‌های موسیقی از ابتدای قرن بیستم در بیرجند و باغ‌های آن در حال برگزاری بود (ناصر، ۱۳۹۵).

علاوه بر شوکت‌الملک، سایر خوانین محلی و منطقه‌ای، سعی در توسعه باغ‌های ایرانی داشتند تا علاوه بر سکونت (فصلی یا دائمی) و کشاورزی در این فضاهای سبز سنتی، بتوانند از میهمانان خارجی و گماشتگان دولتی پذیرایی کنند. از جمله آنها پذیرایی علی‌اکبرخان حسام‌الدوله از سرهنگ انگلیسی در زمان سلطنت امیر علم خان در باغ حاجی‌آباد است (همان). «امیر اسماعیل خان» حاکم قاینات، باغ شوکت‌آباد را تأسیس کرد. باغ امیرآباد با ارگ هشت ضلعی خود، محل اقامت امیر علم خان و سمبل قدرت منطقه‌ای وی بود. علاوه بر این، امیر اسدالله خان (حسام‌الدوله اول) باغ امیر را در طبس، و امیر معصوم خان (حشمت‌الملک سوم) باغ معصومیه در غرب بیرجند و باغ امیرآباد در زیرکوه را تأسیس کرد (Mojtahed-Zadeh, 1993). از این رو ژنرال گلداسمید (Goldsmid, 1876) نظامی انگلیسی مرزهای سیستان، بیرجند را در اواخر قرن ۱۹ به عنوان شهری که در محاصره باغ‌ها و زراعت قرار داشت توصیف می‌کند. لذا باغ‌های ایرانی بیرجند در دوره قاجار و پهلوی، علاوه بر امکانات سکونتی و فرصت‌های تفریحی (رسمی و خانوادگی)، امکان بهره‌برداری باغبانی از طریق پرورش انواع توت، زردآلو، هلو، آلو، گردو و گلابی را فراهم می‌کرد، زیرا علاوه بر باغ‌های

### یافته‌های تحقیق

#### • منظر چندعملکردی باغ اکبریه

بررسی و مطالعه باغ اکبریه بیرجند نشان می‌دهد می‌توان منظر باغ را به زون‌های (قسمت‌های) مختلفی از قبیل زون سکونتی، حکومتی، تفریحی، منظر مثمر، و خدماتی تقسیم کرد که در مجموع دارای عملکردهای چندگانه تولیدی، فرهنگی، تنظیمی و زیستگاهی است (تصویر ۴). مهمترین و وسیع‌ترین بخش باغ، زون منظر مثمر است. از این رو برای بیان دقیق‌تر، عملکردهای چندگانه باغ در قالب عملکردهای چهارگانه (ن.ک. تصویر ۴) ارائه می‌شود.

#### • عملکرد تولیدی

نمونه خدمات تولیدی منظر، تولید مواد غذایی و سرمایه‌گذاری و اشتغال در بخش کشاورزی و باغداری است (La Rosa, Barbarossa, Privitera & Martinico, 2014). بخش اعظم این باغ که مساحتی در حدود ۳/۵ هکتار دارد، به باغبانی مثمر و کاشت درختان مثمر پسته، گوجه سبز، و زردآلو اختصاص یافته، لذا بیشتر سطح باغ شامل کرت‌های باغداری است که از دو طرف مسیر اصلی تا دیوار باغ ادامه داشته و در هر کدام گونه‌ای خاص کاشته شده است. کرت‌های پسته، گلابی، زردآلو و گوجه سبز منظر مولد باغ اکبریه را شکل می‌دهند. علاوه بر صحن اصلی باغ، در قسمت پشتی

محل کار و دفتر رسمی حکمران منطقه تعیین شد. «هیل»، رئیس بانک شاهی انگلیس در بیرجند، با مشاهده نظام اداری و قضایی دفتر شوکت‌الملک در سال ۱۹۱۳ می‌گوید: «امیر عموماً در انتهای یک باغ بزرگ در دفتر خود می‌نشیند و با روحانیون و بازرگانان، زمین‌داران و مقامات و رؤسای دهکده‌ها و رهبران قبایل مذاکره می‌کند» (Hale, 1920, 21). باغ اکبریه به عنوان مرکز فرماندهی و مدیریت قهستان، محل برگزاری جشن‌ها با حضور میهمانان داخلی و خارجی در اواخر دوره قاجار بود (ناصح، ۱۳۹۵). در حقیقت، علاوه بر اینکه این باغ محل اقامت امیر بود، در زمان قاجار تا دوره پهلوی دوم محل استقبال، ملاقات و مذاکره با کنسولگری‌های خارجی نیز بود. بنابراین، در طول زمان برای اهداف چندمنظوره مورد استفاده قرار می‌گرفت. طراحی و ساختار فضاهای باغ مورد مطالعه نشان می‌دهد که احداث باغ متناسب با اقلیم منطقه است. بدین گونه که انتخاب گونه‌های گیاهی، انعطاف طراحی کاشت با شرایط زمین (شیب، بافت خاک و ...)، انتخاب جهت جغرافیایی متناسب با تولید سایه بیشتر برای غلبه بر آفتاب سوزان، مصرف بهینه آب و جلوگیری از هدررفتن آن، همچنین کاشت درختان مثمر در کنار درختان غیرمثمر، کرت‌بندی‌ها، محورا اصلی و مرکزی باغ و وحدت بصری فضای اطراف عمارت و ابنیه، از مواردی است که در احداث باغ توجه خاصی به آن شده است.



تصویر ۴. ابعاد منظر چندعملکردی باغ اکبریه. مأخذ: نگارندگان.

مأمورین روس و هم با انگلیسی‌ها معاشرت و دوستی داشت و در روزگار رونق قاینات هر اروپایی که از بیرجند می‌گذشت، به دلیل محدودیت امکانات شهری، به ناچار در مدت توقف در خانهٔ امیر سکنی می‌گزید. لذا باغ اکبریه به عنوان دارالحکومهٔ قاینات، محل برگزاری مراسم جشن و ضیافت نهار و شام با حضور مهمانان داخلی و خارجی در اواخر عهد قاجار بوده است (ناصح، ۱۳۹۵، ۱۵۸). بنابراین امکانات فضایی باغ و مناطق پیرامونی آن، متفاوت از سایر باغ‌های روستایی یا غیررسمی بوده است. به عنوان مثال، در زمین جنب باغ اکبریه زمین تنیسی بود که شوکت‌الملک در آن با مهمان‌ها تنیس بازی می‌کرد (همان، ۲۹۰). به علاوه باغ، بستری برای ثبت وقایع و تصاویر افراد برجستهٔ دوره‌های مختلف تاریخی نیز بوده است. در باغ اکبریه سطح اصلی باغ نیز با دو هدف (تفریح-تزیین و تولید-کشاورزی) به دو فضای تفرجی و تولیدی اختصاص یافته است. شاخص‌ترین فضای سبز زینتی باغ، همان پوشش گیاهی شکل‌دهنده به مسیر اصلی باغ است که از گونه‌های کاج در ارتفاع بالا و شمشاد و انار در ارتفاع پایین‌تر استفاده شده است. علاوه بر این، محوطهٔ بزرگ جلوی عمارت اصلی باغ به عنوان یکی از مهم‌ترین فضاهای تفرجی باغ از گونه‌های زینتی تشکیل شده است. علاوه بر عملکرد فرهنگی باغ در مقیاس کلان (تفرجگاه دیوانی شهر بیرجند) دارای عملکردهای فرهنگی ریزمقیاس نیز بوده است. آموزش باغبانی باغبانان قدیمی اکبریه به فرزندان و نسل بعدی باغبانان، بخشی از عملکرد فرهنگی باغ است (تصویر ۵).

یکی دیگر از عملکردهای فرهنگی باغ اکبریه، موضوع منظر آیینی و سمبلیک است. برگزاری مراسم مذهبی و ملی شادی و عزا در طول سال، علاوه بر تأمین بستر فضایی برای برگزاری مراسم و گردهم‌آیی خواص و عوام، نقش باغ را به عنوان منظر آیینی و سمبلیک ارتقا می‌بخشید. از این رو همان‌طور که در تصویر ۵ مشخص است، فضای باز جلوی عمارت اصلی باغ، محلی برای برپایی چادرهای مراسم و ارائهٔ تصویری متفاوت از باغ به عنوان منظر آیینی بوده است. حضور دسته‌جات عزاداری ماه محرم، تعزیه‌خوانی روی سکوی واقع در میان حوض در حیاط پشتی عمارت، و برگزاری جشن نیمهٔ شعبان، نمونه‌هایی از عملکرد فرهنگی باغ اکبریه در نقش منظر آیینی است. در چهل سال اخیر نیز، علاوه بر سابقهٔ تاریخی باغ و کاربری آن به عنوان مهم‌ترین موزهٔ شهر بیرجند، ثبت این باغ در فهرست میراث جهانی یونسکو باعث شد در مقیاس جهانی به عنوان منظر فرهنگی یونسکو معرفی شود که خود نشان از روابط پیچیدهٔ انسان و طبیعت در منطقهٔ خشک ایران و ابعاد فرهنگی منظر انسان‌ساخت است.

#### • عملکرد تنظیمی

خدمات تنظیمی منظر شامل ارتقای بهره‌وری منابع طبیعی (از

عمارت باغ که حیاطی تفرجی و خصوصی مکان‌گزینی شده، درختان توت و شاه‌توت نیز دیده می‌شود. فضای باغ طوری تنظیم شده که پس از دیوار و حصار دور باغ، درختان انار، انجیر و توت جانمایی شده‌اند که به‌مثابهٔ حصار مانع ورود افراد بیگانه به فضای کرت‌ها و باغ بوده و به نوعی مبین اهمیت محصولات تولیدی باغ است. حتی صیفی‌جات که از توان مقاومتی کمتری در برابر تنش‌های محیطی برخوردار هستند نیز، در میانهٔ کرت‌ها که ریزاقلیم مساعدتری داشته، کاشته شده بودند. علاوه بر کرت‌های تولیدی باغ، در انتهای باغ دو کرت فصلی و مابین این دو کرت، گلخانهٔ باغ قرار داشته که نشان می‌دهد علاوه بر محصولات خوراکی، گل‌ها و گیاهان زینتی (با هدف کاشت در باغ یا اهدا به دوستان و سفرها) نیز از محصولات باغ اکبریه بوده است. از درخت توت نیز به میزان زیاد در حاشیهٔ مسیر داخلی کنار دیوار باغ استفاده شده است. این درخت به‌خوبی برای مسیر پیاده‌روی سایه ایجاد، و به عنوان صفحهٔ بالای سر عمل کرده است. هم‌زمان میوهٔ تولیدی آن نیز برای افراد و مهمان‌هایی که در فصل تابستان برای گشت‌وگذار به باغ می‌آمده‌اند جنبهٔ پذیرایی داشته و میوهٔ خشک آن در فصل زمستان به مصرف می‌رسیده است. از درخت انار نیز برای تأمین میوهٔ پاییزه و تولید رب انار استفاده شده است. از گل محمدی هم در حاشیهٔ مسیرهای فرعی باغ و هم در حاشیهٔ مسیر سرتاسری دور باغ استفاده شده که علاوه بر خواص بصری، در تولید گلاب محلی نیز کاربرد داشته است.

#### • عملکرد فرهنگی

از دیدگاه خدمات فرهنگی، باغ هم مقصد گردشگری، و هم آزمایشگاه طبیعی است که افراد می‌توانند علوم سنتی کشاورزی را بیاموزند. ارتقای سلامت و رفاه از طریق فعالیت‌های باغبانی و تأثیر شفافبخش آن در سلامت جسم و جان نیز بخشی از عملکرد فرهنگی باغ است (Ioja, Grădinaru, Onose, Vânău & Tudor, 2014). باغ اکبریه ابتدا با عملکرد سکونت‌ی فصلی طراحی شد، اما تغییرات باغ در دورهٔ قاجار از جمله تقسیم‌بندی خیابان‌های داخلی و حاشیهٔ باغ و منظر تزیینی آن، حاکی از تغییر کاربری باغ از سکونت به حکومتی-پذیرایی است. شاخص‌ترین این تغییرات، کاشت درختان کاج در حاشیهٔ محور اصلی باغ است تا جلوهٔ زینتی محور اصلی چشمگیرتر باشد. اوج شکوفایی فرهنگی باغ در اواخر قاجار تا اواخر پهلوی اول است که به عنوان باغی دیوانی پذیرای اقبال مختلف نخبگان و عوام بود. شوکت‌الملک علاوه بر انگلیسی‌ها، مهمانی‌های تشریفاتی با امرا، حکام، وزرا و پزشکان در این باغ داشت. از جمله می‌توان به مهمانی‌ها و ملاقات وی با اف. هیل، رییس بانک شاهی انگلیس در اوایل دههٔ دوم قرن بیستم اشاره کرد. امیر شوکت‌الملک هم با





الف



ب



ج



د



ه

تصویر ۵. عملکردهای فرهنگی باغ اکبریه؛ الف و ب: عملکرد چندگانه باغ در برپایی جشن‌های رسمی، ج: تولید گل‌ها و گیاهان زینتی در گلخانه باغ، د: بازی تنیس شوکت‌الملک با مهمانان خارجی، ه: پذیرایی از کارمندان و مسئولان کنسولگری انگلیس در بیرجند. مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه.

در دوره‌های اخیر و پس از انقلاب اسلامی نیز با وجود تغییر کاربری بستر پیرامونی باغ و نابودی منظر کشاورزی، باغ اکبریه همچنان شکل سنتی خود را حفظ کرده و عملکرد تنظیمی آن در جذب آب باران به خاک و خلق ریزاقليم زیستگاهی در بستر شهری ادامه یافته است. بومی‌گزینی و تنوع‌بخشی به گونه‌های گیاهی باغ، براساس مطابقت و دوام‌آوری در اقليم خشک و کم‌آب منطقه بیرجند موجب شده که پس از گذشت دهه‌های طولانی از احداث این باغ و علی‌رغم وجود سالیان پی‌درپی خشکسالی، هنوز طراوت و سرسبزی این باغ موجب حیرت هر بیننده‌ای شود.

#### • عملکرد زیستگاهی

خدمات زیستگاهی منظر، مشتمل بر فواید حفاظتی (مانند حفظ آگروبايودایورسیتی<sup>۱۱</sup> و تنوع زیستی گونه‌ها و واریته‌های کشاورزی، و حفاظت از زیستگاه‌ها) و حمل‌ونقل کم‌کربن و کم‌انرژی است که به دلیل نزدیکی محل تولید و مصرف در باغ‌های شهری، چرخه‌های غذایی کوتاه بوده و مصرف انرژی حمل‌ونقل کاهش می‌یابد (Rubino & Hess, 2003). براین‌اساس، یکی دیگر از عملکردهای باغ، زیستگاهی (محیط زیستی) و به عبارتی فواید حفاظتی باغ در حفظ واریته‌های کشاورزی بومی، و حفاظت از میراث کشاورزی شهری است.

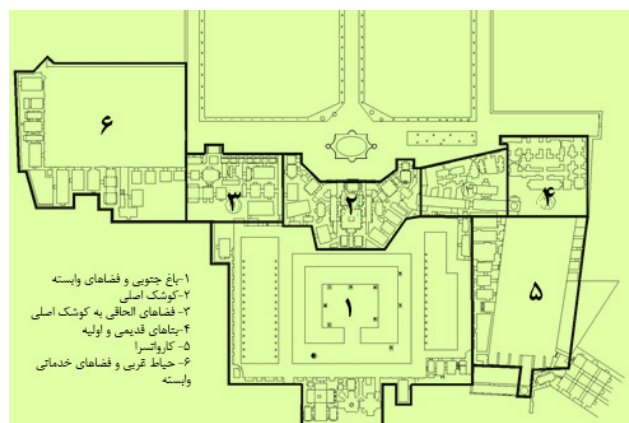
طریق حفظ حاصلخیزی خاک و گرده‌افشانی)، کاهش تأثیرات تغییر اقليم (از طریق تأثیر مناطق کشاورزی بر خنک‌شدن محیط و ذخیره و ترسیب کربن در خاک)، مدیریت آب (تغذیه مجدد آب‌های زیرزمینی و تصفیه آن از طریق خاک‌های منظر کشاورزی) و حفاظت از زمین و خاک (از طریق کاهش فرسایش خاک و جلوگیری از چندتکه‌شدن زمین) می‌شود (Schägner, Brander, Maes & Hartje, 2013). تلفیق نظام‌مند درختان زینتی در کنار درختان مثمر، به باغ اکبریه (واحه سبز شهری) خاصیت فیلترینگ (ایجاد رطوبت، سایه) داده تا بتواند در کنار سایر عملکردها، فضای زیستی معتدلی در منطقه خشک بیرجند فراهم کند. به‌علاوه از همان ابتدای شکل‌گیری باغ، از آب آن علاوه‌بر آبیاری خود باغ، جهت سرسبزکردن زمین‌های پیرامونی باغ در قالب مزارع کشاورزی استفاده می‌شده است. به نوعی زندگی گیاهی و جانوری در بیرون دیوارهای باغ نیز، به باغ اکبریه و حیات آن بستگی تام داشته است. همچنین حیات روستای اکبریه به عنوان روستای همجوار با باغ، به حیات زیستی باغ وابسته بوده است، زیرا علاوه‌بر سرسبزکردن و تلطیف هوای روستای اکبریه و تأمین بخشی از مواد خوراکی جامعه روستایی، تنها زون سبز و دائمی بود که می‌توانست نشانه حیات و باروری روستای همجوار باشد.



مدیریت. فقدان فضاهای سبز طبیعی در منطقه بیرجند موجب می‌شد که باغ به عنوان واحد سبز شهری همیشه زیستگاه جانوران متعدد باشد. به‌علاوه اسب‌ها و احشام مالک باغ نیز در این باغ می‌زیستند.

### شناسایی نوع منظر چندعملکردی باغ اکبریه

باغ اکبریه در اوج شکوفایی خود (اواخر قاجار و پهلوی اول) باغی حکومتی-دیوانی بوده و امور حکمرانی منطقه قهستان در این باغ انجام می‌شده است. به‌علاوه چندین خانواده به لحاظ اشتغال در بخش خدمات و کشاورزی و باغداری به این باغ وابسته بوده‌اند. منظر باغ نشانگر چندعملکردی بودن باغ، و تولیدات زیاد آن حاکی از قدرت و ثروت صاحب باغ بوده است. جنتی‌فر (۱۳۹۸) مدیر پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه، عملکرد اصلی باغ اکبریه را تولیدی دانسته و معتقد است اگر عواید اقتصادی باغ نبود این باغ در طول تاریخ باقی نمی‌ماند. وی پس از باغبانی منفعت‌گرا، عملکرد دیوانی باغ را مطرح می‌داند. البته با گذشت زمان، برخی عملکردها بر برخی دیگر ترجیح یافته‌اند. مثلاً در دوره پهلوی دوم، کارکرد امنیتی باغ برای پذیرایی از پهلوی دوم موجب می‌شود جنبه تفریحی عمومی آن کاهش یابد. همچنین بعد سکونتگاهی باغ نیز از اواخر قاجار تا زمان انقلاب اسلامی مطرح بوده است. لذا در مقیاس زمانی و مکانی واجد چهار عملکرد سکونت، تولیدی، حکومتی و پذیرایی است. علاوه‌بر این، باغ جنبه عام‌المنفعه هم داشته و حمام اندرونی باغ توسط اهالی روستای اکبریه قابل استفاده بوده است (سلیمانی، ۱۳۹۸). بخش دیوانی در بعضی از ایام سال دارای کارکردهای شنواری مانند برگزاری جشن‌ها، مهمانی برای کنسولگری‌ها، گاردن پارٹی، برپایی جشن تولد برای خاندان پهلوی و حتی برپایی مراسم عزاداری در باغ بوده است (نداف‌مقدم، ۱۳۹۸). اما آنچه در این میان از اهمیت شایانی برخوردار است، شناسایی نوع منظر چندعملکردی در باغ اکبریه است. همان‌طور که تصویر ۷

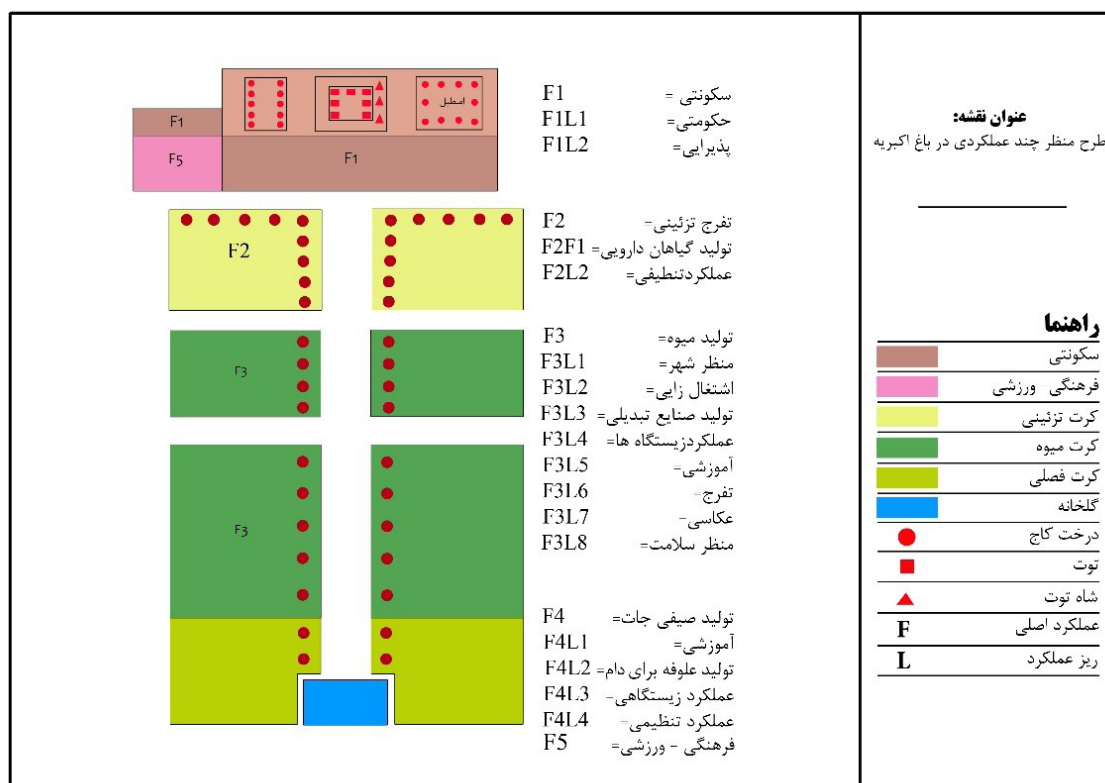


تصویر ۶. کارکرد سکونت و عملکردهای وابسته در عمارت باغ اکبریه. مأخذ: آرشو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه.

حمل‌ونقل کم‌کربن به دلیل مجاورت باغ (محل تولید) با روستای اکبریه و نزدیکی آن به شهر بیرجند (محل مصرف) چرخه غذایی را کوتاه کرده و مصرف انرژی حمل‌ونقل را کاهش می‌داد. کاشت گیاهان دارویی و تزئینی همچون گل محمدی، خل خروس و حتی صیفی‌جات، علاوه‌بر تولید محصول و ایفای نقش تولیدی، دارای عملکردهای تنظیمی و حفظ گونه‌های ژنتیکی بومی بوده است. درختان میوه‌دار باغ همچون پسته و زردآلو بخشی از ذخایر ژنتیکی منطقه محسوب می‌شود (صفایی، ۱۳۹۸). در طول دهه‌های طولانی از زمان احداث تا کنون، سازمان فضایی و روابط فضای باز و بسته در این باغ تغییر نکرده است. هرچند حجم فضای سبز در برخی دوره‌ها دچار نقصان شده، اما کاربری زمین‌های زراعی باغ حفظ، و لذا همیشه امکان احیای منظر کشاورزی باغ در قالب میراث منظر میراث کشاورزی شهری، می‌تواند به احیای روابط باغ و شهر از دیدگاه بوم‌شناسی غذایی بینجامد. بنابراین نه تنها در گذشته، بلکه در آینده نیز این عملکرد قابلیت بازتولید خواهد داشت. علاوه‌بر اهمیت باغ به عنوان فضایی تاریخی-گردشگری، تأکید بر نقش محیط زیستی آن در کوتاه‌کردن زنجیره غذایی، حفظ بقایای وارثه‌های گیاهی بومی و ذخایر ژنتیکی، تولید غذای کم‌کربن و زیستگاه کشاورزی کم‌کربن، می‌تواند عملکرد زیستگاهی باغ را برجسته‌تر سازد.

### • عملکرد زیستی (سکونت)

باغ اکبریه همیشه کارکرد سکونت داشته است (تصویر ۶). علاوه‌بر سکونت مالک اصلی آن طی دوره‌های مختلف، به عنوان اقامتگاه و مزیف‌خانه، پذیرای مهمانان خاص خوانین محلی نیز بوده است. همچنین تعدادی از خدمه، نگهبانان و باغبانان در زون خدماتی باغ سکونت داشتند. اما در دوره پهلوی دوم صرفاً دارای عملکرد پذیرایی می‌شود. غلبه نگاه امنیتی به دلیل حضور محمدرضا پهلوی در باغ علم (صاحب باغ و وزیر دربار پهلوی دوم)، موجب محدودیت رفت‌وآمدها به باغ و کاهش بعد تفریحی آن شد. به‌طوری‌که فقط عده‌ای خاص شامل نیروهای خدمه و باغبان‌ها به باغ رفت‌وآمد داشتند (جنتی‌فر، ۱۳۹۸). در واقع هدف از تأسیس باغ اکبریه از باغی سکونت-کشاورزی به منظری چندعملکردی، باعث می‌شود علاوه‌بر حفظ فضاهای سکونت، برنامه‌ریزی فضایی و رابطه فضای باز و بسته در ایجاد یک واحد پایدار برای سکونت انسان پایدار بماند. هرچند پس از آن که طبق وصیت‌نامه اسدالله علم، باغ مذکور وقف آستان قدس رضوی شد و عملکرد موزه پیدا کرد، بسیاری از فضاهای سکونت در قالب کاربری‌های دیگری مانند اداری و موزه مورد استفاده قرار گرفت. اما در عین حال همیشه عملکرد خود را به عنوان فضای مسکونی انسانی حفظ کرده است؛ چه در قالب سکونتگاه خانوادگی و اعیانی، چه در قالب مزیف‌خانه تشریفاتی و رسمی و چه در قالب فضای کار و



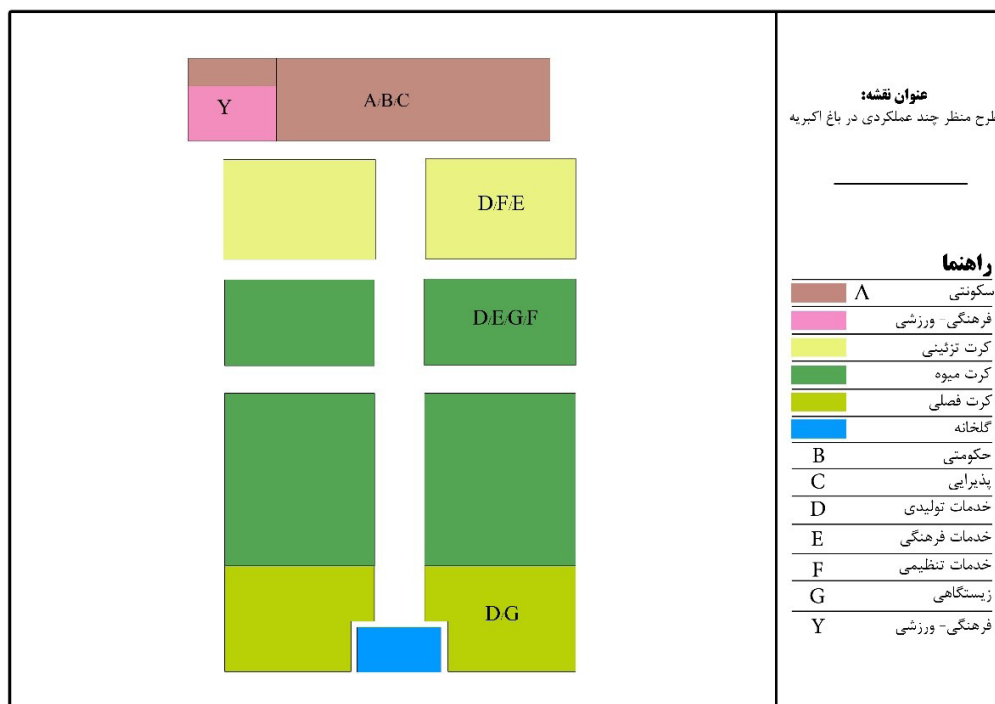
تصویر ۷. نقشه منظر چندعملکردی باغ اکبریه. مأخذ: نگارندگان.

آیا دارای منظر چندعملکردی است باید گفت، بلی. حاکمان محلی به دلیل مناسبات سیاسی، حضور اتباع بیگانه در بیرجند، روابط خاندان علم با انگلیس‌ها و به تبع آن برگزاری مهمانی‌ها، جشن‌ها و گاردن‌پارتی، نیاز به فضاهای باز برای برپایی این گونه مراسم داشتند. از طرفی فقدان امکانات شهری باعث می‌شد تا خوانین و ملاکان از باغ، استفاده‌های چندگانه داشته باشند تا علاوه بر رفع نیاز تفرجی، به نیازهای فرهنگی، اقتصادی، تولیدی، اشتغال‌زایی، زیستگاهی و تنظیمی پاسخ دهند. بنابراین باغ اکبریه دارای منظر چندعملکردی است. اما در پاسخ به پرسش گونه‌شناسی منظر چندعملکردی باغ اکبریه باید متذکر شد این باغ در عین حفظ کلیات الگوی باغ ایرانی، در تطابق با نیازهای بومی و محلی و شرایط خاص جغرافیایی و سیاسی منطقه طراحی شده است. این نیازها و به تبع آن کاربری‌ها، مشتمل بر سکونت (از نوع روستایی و مشتمل بر زیرساخت‌های مخصوص مانند اصطبل و انبار و غیره)، حکومت، تفرج و تولید و کشاورزی بوده و لذا منظر باغ اکبریه را طبق ادبیات علمی امروز باید منظر چندعملکردی از نوع وزن‌دار دانست که کاربری‌های متجانس بدون اختلاط و درهم‌رفتگی فضایی، به صورت هم‌جوار در یک واحد زمین تعریف شده و در هر واحد فضایی، یک عملکرد اصلی و ثابت و چند عملکرد ثانویه و تابع وجود داشته است. تصویر ۸ نشان می‌دهد باغ اکبریه در تطابق با الگوی چندعملکردی وزن‌دار به زون‌های مختلفی تقسیم شده که هر زون دارای چندین عملکرد متجانس در یک واحد فضایی بوده است.

نشان می‌دهد، فضاهای متعدد باغ اکبریه در قالب سازماندهی فضایی-کاربردی به‌نحوی از یکدیگر تفکیک شده‌اند که الگوی چندعملکردی موزاییکی را نشان می‌دهد، اما از آن‌جاکه در هر زون این باغ، شامل زون سکونتی، دیوانی، کشاورزی و تفرجی، همیشه و در طول زمان، یکی از عملکردها شاخص‌تر بوده و سایر عملکردها ثانویه و شناور بوده‌اند، نوع منظر چندعملکردی باغ اکبریه را می‌توان نوع وزن‌دار دانست. طبق این گونه چندعملکردی، هر زون باغ دارای یک عملکرد ثابت و پایدار بوده، اما به تناسب زمان و مکان و تحولات محلی و منطقه‌ای، سایر عملکردهای ثانویه و شناور نیز در هر زون محقق می‌شده است. نظام زون‌بندی کلی باغ نشان‌دهنده تفکیک دقیق بین فعالیت‌های مختلف است. تصویر ۷ نظام منظر چندعملکردی در باغ اکبریه را نشان می‌دهد.

### نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعات و بررسی‌های انجام‌گرفته می‌توان گفت باغسازان سنتی در طراحی و ساخت باغ ایرانی به فضایی چندمنظوره می‌اندیشیدند که به‌طور هم‌زمان علاوه بر تأمین فضای سبز تفرجی، واجد عواید اقتصادی و محصولات تولیدی باشد. حتی بخش کشاورزی باغ ایرانی علاوه بر تولید شامل کارکردهای زیباشناسی، زیستگاهی، حفظ سنت‌های فرهنگی و تفرجی است. در مورد میراث جهانی باغ اکبریه نیز در پاسخ به این سؤال که



تصویر ۸. تطبیق منظر چندعملکردی باغ اکبریه با گونه چندعملکردی وزن دار. مأخذ: نگارندگان.

## تشکر و قدردانی

نویسندگان مقاله وظیفه خود می‌دانند از همکاری صمیمانه کارشناسان اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی، به ویژه جناب آقای مهندس «جنتی فر» (مدیر پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه) که در بهمن ماه ۱۳۹۸ گروهی متشکل از کارشناسان حوزه باغ‌های تاریخی خراسان جنوبی را در راستای موضوع مورد پژوهش تشکیل داد، سپاسگزاری کنند.

## پی‌نوشت‌ها

- \*این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد «سعیده مرادزاه میرزایی» با عنوان «بررسی ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ‌های خراسان جنوبی از دیدگاه باستان‌شناسی منظر» است که به راهنمایی دکتر «سامان فرزین» و دکتر «سید محمدرضا خلیل‌نژاد» و مشاوره دکتر «علی زارعی» در شهریور ماه ۱۳۹۹ در دانشکده هنر دانشگاه بیرجند به انجام رسیده است.
- Multifunctional Landscape.
  - Concept of participatory landscape.
  - Provisioning Services.
  - Cultural Services.
  - Regulating Services.
  - Habitat Services.
  - Type ۱: Mosaic.
  - Type ۲: Weighed multifunctionality.
  - Type ۳: Radical multifunctionality.
  - Garden Party.
  - Agrobiodiversity.

## فهرست منابع

- اعتضادی، لادن و بینا، محمدجواد. (۱۳۹۶). شناسایی انواع محوطه‌های باز و عملکرد آنها در باغ‌های تاریخی بیرجند (با تمرکز بر باغ‌های رحیم‌آباد، امیرآباد، شوکت‌آباد، بهلگرد و اکبریه). *باغ نظر*، ۱۴(۴۷)، ۵-۱۶.
- جنتی فر، محمدعلی. (۱۳۹۸). *منظر چندعملکردی در باغ‌های تاریخی بیرجند*. مصاحبه شخصی (۱۳۹۸/۱۰/۰۵).
- خلیل‌نژاد، سیدمحمدرضا و توبیاس، کای. (۱۳۹۵). بسترهای شکل‌گیری و ویژگی‌های منظر متمرکز در باغ ایرانی. *باغ نظر*، ۱۳(۳۸)، ۳-۱۶.
- خلیل‌نژاد، سیدمحمدرضا و بیدختی، محمدعلی. (۱۳۹۸). بررسی ابعاد تمایز رابطه ناظر با منظر متمرکز و منظر زینتی در باغ‌های ایرانی. *علوم و تکنولوژی*
- محیط زیست، ۲۱(۷)، ۲۸۵-۲۹۸.
- راکلس، فرچایلد. (۱۳۹۸). *باغ‌ها و مناظر اسلامی* (ترجمه سیدمحمدرضا خلیل‌نژاد و رضا فرهادی). تهران: جهاد دانشگاهی تهران.
- سلیمانی، منصور. (۱۳۹۸). *منظر چندعملکردی در باغ‌های تاریخی بیرجند*. مصاحبه شخصی (۱۳۹۸/۱۰/۱۱).
- شاهچراغی، آزاده. (۱۳۹۲). *پارادایم‌های پردیس: درآمدی بر بازشناسی و باز آفرینی باغ ایرانی*. چاپ چهارم، تهران: جهاد دانشگاهی.
- صفایی، مهران. (۱۳۹۸). *منظر چندعملکردی در باغ‌های تاریخی بیرجند*. مصاحبه شخصی (۱۳۹۸/۱۲/۱۵).

- of Pleasure: Multifunctionality of Gardens in Medieval Persia. *Garden History*, 39(2), 249-262. Retrieved June 21, 2020, From [www.jstor.org/Stable/41411812](http://www.jstor.org/Stable/41411812)
- Goldsmid, S. F. J. (Ed.). (1876). *Eastern Persia. An Account of the Journeys of the Persian Boundary Commission 1870- 71-1872*. London: Macmillan and Co.
  - Hale, F. (1920). *From Persian Uplands*. New York: E. P. Dutton.
  - Holt, A. R., Mears, M., Maltby, L. & Warren, P. (2015). Understanding Spatial Patterns in the Production of Multiple Urban Ecosystem Services. *Ecosystem Services*, 16, 33-46.
  - Iojă, C. I., Grădinaru, S. R., Onose, D. A., Vânău, G. O. & Tudor, A. C. (2014). The Potential of School Green Areas to Improve Urban Green Connectivity and Multifunctionality. *Urban Forestry & Urban Greening*, 13(4), 704-713.
  - La Rosa, D., Barbarossa, L., Privitera, R. & Martinico, F. (2014). Agriculture and the City: A Method for Sustainable Planning of New Forms of Agriculture in Urban Contexts. *Land Use Policy*, 41, 290-303.
  - Meerow, S. & Newell, J. P. (2017). Spatial Planning for Multifunctional Green Infrastructure: Growing Resilience in Detroit. *Landscape and Urban Planning*, 159, 62-75.
  - Mojtahed-Zadeh, P. (1993). *Evolution of Eastern Iranian Boundaries: Role of the Khozimeh Amirdom of Qaenat and Sistan*. Unpublished Ph.D Thesis. SOAS University, London, England.
  - Mojtahed-Zadeh, P. (2004). *Small Players of the Great Game*. London: Routledge.
  - Riechers, M., Barkmann, J. & Tschardtke, T. (2016). Perceptions of Cultural Ecosystem Services from Urban Green. *Ecosystem Services*, 17, 33-39.
  - Rubino, M. J. & Hess, G. R. (2003). Planning Open Spaces for Wildlife 2: Modeling and Verifying Focal Species Habitat. *Landscape and Urban Planning*, 64(1), 89-104.
  - Schägner, J. P., Brander, L., Maes, J. & Hartje, V. (2013). Mapping Ecosystem Services' Values: Current Practice and Future Prospects. *Ecosystem Services*, 4, 33-46.
  - Timpe, A., Cieszewska, A., Supuka, J. & Toth, A. (2016). Urban Agriculture Goes Green Infrastructure. In Lohrberg, F., Scazzosi, L., Licka, L. & Timpe, A. (Eds.), *Urban Agriculture Europe*. Berlin, Germany: Jovis
  - Wright, D. (1977). *The English amongst the Persians*. London: Routledge.
  - فلامکی، محمد منصور. (۱۳۹۶). مجموعه مقالات اولین سمینار مرمت بناها و شهرهای تاریخی: وجود و آینده مراکز مسکونی تاریخی. تهران: نشر فضا.
  - ناصح، محمدامین. (۱۳۹۵). دولت یاد: تاریخ محلی بیرجند در آغاز سده معاصر. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
  - ندافمقدم، حامد. (۱۳۹۸). منظر چندعملکردی در باغ‌های تاریخی بیرجند. مصاحبه شخصی (۱۳۹۸/۱۱/۰۶).
  - Barkmann, J., Helming, K., Müller, K. & Wiggering, H. (2004). Multiland-Multifunctional Landscapes: Towards an Analytical Framework for Sustainability Assessment of Agriculture and Forestry in Europe. (*Fifth Framework Programme 1998-2002 [European Commission]. Thematic Programme: Environment and Sustainable Development, Final Scientific Report, EU FP5 Project EVK2-CT-2002-80023*). Müncheberg, Germany: Leibniz Centre for Agricultural Landscape and Land Use Research e.V (ZALF).
  - Bomans, K., Steenberghen, T., Dewaelheyns, V., Leinfelder, H. & Gulinck, H. (2010). Underrated Transformations in the Open Space—The Case of an Urbanized and Multifunctional Area. *Landscape and Urban Planning*, 94(3), 196-205.
  - Brandt, J. & Vejre, H. (2004). Multifunctional Landscapes - Motives, Concepts and Perceptions. In J. Brandt & H. Vejre (Eds.), *Multifunctional Landscapes: Vol. 1, Theory, Values and History*. Southampton: WIT Press.
  - Brenken, H., Rode, M. & Von Haaren, C. (2005). Konflikte und Synergien Zwischen Unterschiedlichen Ansprüchen an die Landschaft und Landschaftsfunktionen. In M. Rode & C. Von Haaren (Eds.), *Multifunktionale Landnutzung am Stadtrand: Innovative Landschaftsentwicklung durch Integration von Naturschutz, Landwirtschaft und Naherholung am Beispiel Hannover-Kronsberg*. Bonn: Bundesamt für Naturschutz.
  - Colding, J. & Barthel, S. (2013). The Potential of "Urban Green Commons" in the Resilience Building of Cities. *Ecological Economics*, 86, 156-166.
  - Dickson, W. E. R. (1924). *East Persia. A Backwater of the Great War*. London: Edward Arnold.
  - Dubbeling, M. (2011). Integrating Urban Agriculture in the Urban Landscape. *Urban Adiculture Magazine*, (25), 6-43.
  - Farmer, J. R., Chancellor, C., Robinson, J. M., West, S. & Weddell, M. (2014). Agrileisure: Farmers Markets, CSAs, and the Privilege in Eating Local. *Journal of Leisure Research*, 46(3), 313-328.
  - Gharipour, M. (2011). Transferring and Transforming the Boundaries

#### COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



#### نحوه ارجاع به این مقاله

فرزین، سامان؛ خلیل‌نژاد، سیدمحمدرضا؛ مرادزاده میرزایی، سعیده و زارعی، علی. (۱۳۹۹). ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ ایرانی (مطالعه موردی: میراث جهانی باغ اکبری). منظر، ۱۲(۵۲)، ۶-۱۷.

DOI: 10.22034/manzar.2020.241872.2076

URL: [http://www.manzar-sj.com/article\\_114290.html](http://www.manzar-sj.com/article_114290.html)

